

Dominika Mencin

Vesela apokalipsa

Fin-de-siècle na Dunaju

MENCIN Dominika, univ. dipl. nem. in prof. zgod.,
Črna vas 226, SI-1000 Ljubljana

930.85(436.1)"189"

VESELA APOKALIPSA

Fin-de-siècle na Dunaju

Prestolnica habsburške monarhije na predvečer razpada države ponuja izredno pestro sliko: cesarsko mesto je tudi hitro rastoče delavsko mesto, kraj, kjer revščina in bogastvo hodita z roko v roki, je prizorišče vzpona novih množičnih političnih gibanj in izbruhov po celi državi tlečih trenj med narodi monarhije, poleg tega pa je mesto, ki v tem času doživi skoraj nesluten kulturni razcvet, predvsem na krilih nemško in liberalno usmerjenega judovskega meščanstva.

Ključne besede: Dunaj, prelom stoletja, fin-de-siècle, kulturna zgodovina.

MENCIN Dominika, BA German and History, Črna
vas 226, SI-1000 Ljubljana

930.85(436.1)"189"

MERRY APOCALYPSE

Fin-de-siècle Vienna

The capital of the Habsburg Monarchy at the turn of the century was a very interesting place: the capital of the empire was also a fast growing industrial city, a place where poverty and wealth went hand in hand; it witnessed the rise of the new political mass movements and tensions between the monarchy's nations. Above all, it was a place of a fantastic cultural development and prosperity, carried mainly by the German and liberal-oriented Jewish middle class.

Key words: Vienna, turn of the century, fin-de-siècle, cultural history.

Srečanje z Berlinom na začetku prejšnjega stoletja je rojeni Dunajčan Stefan Zweig v svojih spominih z zgovornim naslovom *Včerajšnji svet* opisal takole: »Nenadoma sem se znašel v krogu, kjer je bilo tudi dosti resničnega uboštva z raztrganimi oblekami in izhojenimi čevlji, torej v okolju, s katerim na Dunaju nisem imel stika.«¹ Kako nenavadna trditev, če pomislimo na podobo istega mesta v literarnem opusu Ivana Cankarja, kjer so dunajska predmestja prizorišče neizmerne bede in težkih življenjskih usod! To razhajanje v doživljanju glavnega mesta habsburške monarhije na predvečer njenega razpada odseva različne svetove, ki na tem območju soobstajajo, a se med seboj skorajda ne mešajo. Dunaj na prelomu iz 19. v 20. stoletje je resnično »zlati mesto«, v katerem kar vre od ustvarjalnih sokov, umetniških in miselnih presežkov, vendar pa je tudi delavsko mesto, v katerem se nemajhen del prebivalstva iz dneva v dan bori za golo preživetje. Je mesto, ki svetu da psihoanalizo, in je mesto, katerega podobe in miselni tokovi pustijo pečat v spominu in razvoju mladega Adolfa Hitlerja.² Nenazadnje je Dunaj v tem času tudi prestolnica države, v kateri živijo Slovenci, in skorajda obvezna postojanka za (bodoče) slovenske intelektualce. S tem je neizogibno povezan s slovensko kulturo in igra pomembno vlogo pri zmagovitem pohodu moderne na Slovenskem. Izmenjava pa ni le enostranska, saj tudi Slovenci prispevajo košček v mozaik dunajske zgodovine: Ivan Cankar s svojimi upodobitvami senčne strani Dunaja denimo zgovorno odgovarja bolj slavnim sinovom bleščeče dunajske moderne.

Vrtoglava rast habsburške prestolnice

Kot druga mesta v Evropi in v habsburški monarhiji se je tudi Dunaj od polovice 19. stoletja naprej nezadržno širil in število prebivalcev se je med 1869 in 1910 povečalo za skoraj 130%.³ Tako je imel 1910 že čez 2 milijona prebivalcev, torej več kot danes.⁴ Širjenje mesta je napredovalo skupaj z industrializacijo, saj je potreba po delovni sili v mesto privabljala ljudi od blizu in daleč, mesto pa se je tudi prostorsko večalo in pod svoje okrilje vključevalo predmestja in okoliške vasi. Dunaj je prebivalcem iz vseh delov monarhije poleg delovnih mest nudil tudi izobraževalne institucije in prostor za uveljavitev in uresničevanje svojih sanj ter je bil kot tak priljubljen cilj študentov, umetnikov in

intelektualcev. Gotovo pa je bila privlačna tudi njegova svojstvena klima:

»[...] tu so se stekali vsi tokovi evropske kulture; na dvoru, med plemstvom in med ljudstvom se je nemški element spajal s slovanskim, madžarskim, španskim, italijanskim, francoskim, flandrijskim, in pravi genij tega mesta glasbe predstavlja prav harmonično stapljanje vseh teh kontrastov v nekaj novega in svojevrstnega – avstrijskega, dunajskega. To mesto, odprto in s posebnim občutkom za vsečnost, je pritegovalo najbolj raznolike sile, jih sproščalo, omehčalo in pomirilo; življenje v tem ozračju duhovne strpnosti je bilo mehko in vsak meščan tega mesta je bil nehoti vzgojen v nadnacionalnem, kozmopolitskem duhu.«⁵

Dunaj je bil po delitvi države na avstrijsko in ogrsko polovico 1867 še posebej zanimiv za češke in judovske priseljence s Češke in Moravske, številčno so jim sledili Poljaki, Madžari in drugi.⁶ Monika Glettler ocenjuje, da je bila na prelomu stoletja približno četrtnina dunajskega prebivalstva češkega oz. slovaškega izvora, čeprav se jih je za Čehe izreklo le slaba desetina.⁷ To priča o razširjeni asimilaciji, ki je imela tako ekonomske (odvisnost od nemškega kapitala) kot družbene vzroke (šolanje otrok v nemških šolah in prepuščenost otrok ulici ob pogosti odsotnosti staršev).⁸ Kljub temu je del narodno zavednega češkega prebivalstva poskušal ohraniti svojo narodno identiteto s povezovanjem v številna društva, med katerimi je imelo izjemno vlogo šolsko društvo Komenský, ki si je prizadevalo za ohranitev in ustanovitev čeških šol na Dunaju. Njegova dejavnost je bila, sodeč po burnih reakcijah nemštva ob poskusu odprtja druge zasebne češke šole v tretjem *becirku* 1909, trn v peti nemškemu prebivalstvu, ki se je zaradi priseljavanja Čehov in njihove številčnosti očitno počutilo ogroženo. Proti koncu obstoja monarhije je pogosto prihajalo do bolj ali manj odkritih spopadov med narodnima skupinama, ki so obsegala celo paleto dejavnosti, od bojkotov trgovin in posameznih živil do časopisnih kampanj in antipropagande, razbijanja lokalov in spopadov študentov na univerzi. Tudi politični obrat v dunajskem mestnem svetu, ko je mestno vladavino prevzel Karl Lueger in njegovo krščanskosocialno gibanje, ki je nabiralo politične točke na račun zaostrovanja pogojev za pridobitev domovinske pravice, poudarjanja nemškega

¹ Stefan Zweig, *Včerajšnji svet*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, str. 129.

² Hitlerjev čas na Dunaju je v knjigi *Hitlers Wien* podrobno raziskala Brigitte Hamann. Brigitte Hamann, *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*. München, Zürich 1999.

³ Jacques Le Rider, *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität*. Wien 1990, str. 25.

⁴ Moritz Csáky, *Ethnisch-kulturelle Heterogenität und Moderne. Wien und Zentraleuropa um 1900*, v: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/MCsaky1.pdf>, str. 5.

⁵ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 24.

⁶ Le Rider, *Das Ende der Illusion*, str. 25.

⁷ Monika Glettler, *Sokol und Arbeiterturnvereine der Wiener Tschechen bis 1914*. München, Wien 1970, str. 13.

⁸ Glettler, *Sokol und Arbeiterturnvereine*, str. 28; Reinhard Sieder, »Vata, derf i aufstehn?« Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900, v: *Glücklich ist, wer vergisst ...? Das andere Wien um 1900* (ed. Hubert Ch. Ehalt, Gernot Heiß, Hannes Stekl), *Kulturstudien bei Böhlau*, zv. 6. Wien, Graz, Köln 1986, str. 46.

Dunajski Burgtheater na Ringu okrog leta 1900
(www.en.wikipedia.org)

značaja mesta in antisemitističnih krilatic, kaže na to, da je bilo ozračje (duhovne) strpnosti, katerega se je med drugo svetovno vojno ob pisanju *Včerašnjega sveta* spominjal Stefan Zweig, proti začetku prve svetovne vojne precej načeto. Celo prisotnost dvora in cesarja, ki je bil izrazito nadnacionalna in združevalna institucija ter eden od stebrov habsburške monarhije, teh napetosti ni več zmogla preprečiti. Podobne konflikte so seveda poznala tudi druga mesta monarhije, če se le spomnimo burne ljubljanske reakcije na srečanje Nemcev na Ptuj 1908 ali vsakodnevnih novic iz Prage, ki so jih prinašali dunajski liberalni časniki.⁹

Kljub temu so se mnogi, predvsem judovski priseljenci na Dunaju, dobro znašli in cela vrsta najbolj eminentnih osebnosti tega časa, brez katerih bi bila dunajska moderna le blede slika same sebe, ima korenine na drugih območjih cesarstva: družini Gustava Mahlerja in Sigmunda Freuda sta se denimo priselili na Dunaj s Češke, oče cionizma Theodor Herzl je do začetka študija živel v Budimpešti, češke oziroma moravske korenine pa so imeli tudi Adolf Loos, Bertha von Suttner, Karl Kraus in Viktor Adler. V oči bode dejstvo, da je bil presenetljivo visok delež teh ljudi tudi judovskega rodu, čemur bomo v nadaljevanju še posvetili pozornost.

Mesto se spreminja

Industrializacija, modernizacija in rast mesta so sprožile val novosti: tako je gradnja novih javnih in stanovanjskih stavb spremljala gradnja infrastrukture, ki je omogočala živeti tako velikemu številu ljudi na enem mestu. Novo podobo mesta je v drugi polovici

19. stoletja močno zaznamovala politična moč liberalno usmerjenih meščanov, ki so svoje bogastvo razkazovali v reprezentativnih stavbah. Na Dunaju je zmaga liberalizma v notranji politiki po 1860 tako sovpadala z gradnjo široke, bleščeče krožne ulice *Ring* z vsemi svojimi javnimi stavbami v slogu historizma (sem spadajo tudi vse pomembne institucije meščanstva: mestna hiša, opera, Burgtheater, univerza in parlament), hoteli in stanovanjskimi palačami plemstva in višjega meščanstva.¹⁰ Še več, meščanski vrednostni sistem je našel svoj odmev v skrbi za higieno in boljše bivanjske razmere. V tem času je bil zgrajen dunajski kanal za zaščito pred poplavami, urejena je bila oskrba z vodo, kanalizacija, zrasle so prve mestne bolnišnice in številni parki, kjer so si prebivalci lahko oddahnili od vsakdana. Tudi v času zatona političnega liberalizma, ko je na Dunaju štafeto prevzelo krščanskosocialno gibanje (1897-1909), so se veliki mestni projekti nadaljevali. Zelo pomembna je bila mestna železnica, ki je med 1894 in 1901 povezala celo mesto in močno povečala mobilnost prebivalstva. Njen snovalec, arhitekt Otto Wagner, se je dokončno odpovedal historizmu in s povezavo uporabnega z umetnostjo nakazal novo smer secesijske arhitekture.

Spreminja se tudi družba

Industrializacija in s tem povezana rast pa nista pustili sledov le na zunanji podobi mesta, pač pa tudi v njegovi družbeni strukturi. Priseljivanje je v mestu porušilo dotedanja razmerja in odločilno vplivalo na politične spremembe: brez številnih delavcev,¹¹ ki so na Dunaj prišli zaradi povečanih potreb po delovni sili, bi se delavsko socialdemokratsko gibanje tu gotovo ne moglo tako razviti (čeprav so bili njegovi vodje meščanskega rodu), gospodarske spremembe pa so zamajale tudi življenjski podstat številnega malega meščanstva, ki je na prelomu stoletja omogočilo zmagovalni pohod krščanskosocialne stranke. Srednje in višje meščanstvo, kamor so spadali tako meščani po premoženju kakor meščani po izobrazbi, in kamor bi lahko uvrstili velik del nemško čutečih asimiliranih Judov, je tako v 90-ih letih 19. stoletja dokončno izgubilo politično moč, paradokso prav po zaslugi širjenja političnih pravic na

¹⁰ Carl E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. Cambridge 1985, str. 24.

¹¹ Delavski razred ni bil homogen: le 20% delavcev je delalo v velikih tovarnah, več kot polovica pa v malih podjetjih in obrtéh. Najbolj zastopane industrijske panoge so bile tekstilna industrija, kovinsko-predelovalna in strojna industrija, lesna in elektroindustrija ter gradbeništvo. Nekatere panoge so potrebovale delovno silo le občasno, kar je pomenilo precejšen priliv sezonskih delavcev iz različnih dežel monarhije. Ker so nekateri mali podjetniki in obrtniki še poskušali tekmovati z industrijsko proizvodnjo, je to pogosto pomenilo slabše delovne pogoje in nižje plače za tam zaposlene. Josef Ehmer, *Wiener Arbeitswelten um 1900*, v: *Glücklich ist, wer vergisst ..?*, str. 196–203.

⁹ »Um ¼ 11 Uhr vormittags erschienen die ersten deutschen Couleurstudenten auf dem Graben, und als ihre Zahl allmählich größer wurde, waren sie bald von einer feindlichen Menge umringt. [...]«, denimo na prvi strani poročja *Neue Freie Presse*, 1. decembra 1908.

širše sloje prebivalstva, ki ga je samo uveljavilo. Politika v tem času ni več le stvar elitistične peščice, pač pa postane dostopna širokim množicam. Posledica je pojav novega tipa politika, karizmatičnega voditelja ljudskih množic, ki ga pooseblja Karl Lueger, pa tudi uveljavitev čitalnic in izobraževalnih ustanov za delavce, cela paleta časopisov in listov za vsako politično prepričanje in okus, shodi in množične demonstracije, kot so denimo tiste poleti in jeseni 1911, ko se se delavci zaradi velike stanovanjske stiske in draginje odpravili iz svojih delavskih predmestij v središče mesta. To je čas pospešene politične diferenciacije, nastajajo številne svetovno nazorske in narodne stranke ter društva.

Blišč in beda z ramo ob rami

Na Dunaju so v tem času vladale velike razlike med življenjskimi slogi različnih družbenih skupin. Dvor, visoko uradništvo in vrh vojske so bili še vedno v domeni nadnacionalne, torej še zdaleč ne le nemške aristokracije, medtem ko pretežno nemško dunajsko visoko in srednje meščanstvo še vedno ni imelo dostopa do dvora in teh služb. Se je pa zato še vedno trdno držalo nenapisanega moralnega kodeksa, ki je postavljal norme obnašanja meščanov na vseh področjih življenja in ki ga, tudi zahvaljujoč slavnim umetnikom in književnikom, ki so sami prihajali iz meščanskih vrst in so to okolje v svojih delih tudi obravnavali, dobro poznamo. Da bi se jasno ločili od nižjih slojev, je višje in srednje meščanstvo poleg vedenjskih vzorcev in moralnega kodeksa razvilo posebne oblike preživljanja prostega časa, oblačenja in jezikovne kulture ter se ponašalo z luksuznimi dobrinami, hkrati pa se je poskušalo tudi prostorsko kar najbolj ograditi. Kot kaže izjava Stefana Zweiga z začetka tega članka, jim je to tudi uspevalo. Delavska okrožja so bila ločena od središča mesta in okrožij, kjer so živeli premožni, revščina pa pogosto skrita (tudi dobesedno) pod površje. Pomenljiva je reportaža novinarja Emila Klägerja, ki se je podal v odtočne kanale, da bi dokumentiral življenje tam živečih revežev brez strehe nad glavo, in je pri tem zapisal: »Pred nami leži Karlov trg. Njegov imeniten, trden mir taji obilje človeškega trpljenja, ki ga skriva pod seboj.«¹² Mestne oblasti so si dejansko prizadevale, da bi problem revščine zadržale kar se da daleč proč od oči sveta bogatih: vsi azili so bili zgrajeni v predmestjih, v mestnem azilu je vladal strog nadzor, prepovedano je bilo pijančevanje, beračenje in prenočevanje na prostem.¹³ Številne odločbe, določila in

Pred dunajsko dvorno opero v letu 1902
(www.theocidentalobserver.net)

prepovedi, ki pričajo o naporih meščanstva, da bi svoj vrednostni sistem preneslo na celotno družbo, je izvajala oziroma preverjala mestna policija.¹⁴ Če je berača oziroma brezdomca aretirala mestna policija, mu je grozil izgon iz mesta ali, v primeru, da je imel t.i. domovinsko pravico, delo v nepriljubljene mestni delovni ustanovi (*Werkhaus*).¹⁵

Kljub temu je prihajalo do občasnih stikov obeh tako različnih svetov, ki ju omenjajo številna pričevanja na obeh straneh. Augustu Kubizeku, ki je skupaj z Adolfom Hitlerjem nekaj časa živel v revnem stanovanju na Stumpergasse, se je ob srečanju z bliščem *Ringa* zazdelo, »kot da bi bil prestavljen na drug planet«¹⁶, Bettina Holzapfel-Gomperz, hči premožne judovske družine, pa se spominja nekaj podrobnosti iz svojih otroških dni v predmestni vili z vrtom:

»Otroci z ulice so se, blede in rumenkasti, umazani in kričeči, tihi in divji, potikali naokrog. Pogosto so pritekli do ograje, se oprijeli železnih palic, pritisnili nanje svoje

¹² »Vor uns liegt der Karlplatz. Seine vornehme, sichere Ruhe leugnet die Fülle menschlicher Leiden, die er unter sich verbirgt«. Emil Kläger, *Durch die Quartiere der Not und des Verbrechens*. Wien um die Jahrhundertwende. Wien 1987, str. 73.

¹³ Michael John, *Obdachlosigkeit – Massenerscheinung und Unruheherd im Wien der Spätgründerzeit*, v: *Glücklich ist, wer vergisst...?*, str. 180–183.

¹⁴ Prim. Gábor Gyáni, *Identity and the urban experience: fin-de-siècle Budapest*. New York 2004, str. 45–50. Ta tendenca je vidna tudi v Ljubljani. Prim.: Žarko Lazarević, *Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje*, v: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 35 (1987), št. 1–2; Alenka Kačičnik, *Poročila ljubljanskih policajev o prestopkih 1901–1914*, v: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 35 (1987), št. 1–2.

¹⁵ John, *Obdachlosigkeit*, str. 173.

¹⁶ »Auf die ärmliche Wohnung in der Stumpergasse hinauf kam es mir jetzt vor, als wäre ich auf einen anderen Planeten versetzt worden, so überwältigend war dieser Eindruck.« August Kubizek, *Adolf Hitler, Mein Jugendfreund*, Graz 1953, str. 188; citirano po: Hamann, *Hitlers Wien*, str. 89.

*blede obraze, oni zunaj, mi notri, in drug drugega smo si ogledali od glave do peta. Ta ograja je ločevala dva svetova.*¹⁷

Že od malih nog so bili meščanski otroci strogo ločeni od otrok iz nižjih družbenih slojev in tudi njihov vsakdan je izgledal precej drugače. Otroška umrljivost v delavskih okrožjih je bila kar tri do štirikrat večja kot v »boljših«. ¹⁸ Nič čudnega, če upoštevamo, v kakšnih razmerah je živela večina delavskih otrok. Stanovanj je močno primajkovalo, tista, ki so bila na voljo, pa so bila majhna, draga in v slabem stanju. Številne večglave družine so živle v stanovanjih, ki so obsegale le kuhinjo, sobo in včasih kabinet, in sploh ni bila redkost, da so jemale na stanovanje še najemnike in prenočevalce. Vsakdan teh družin so zaznamovali slabi delovni pogoji, dolg delovnik, izčrpanost, pomanjkanje, bolezni, alkoholizem, družinski spori in spori s stanodajalci, iskanje dela in boj za preživetje. Otroci so bili pogosto prepuščeni sami sebi in ulici ali pa so morali celo delati, da bi prispevali k preživetju družine, in (predvsem deklice) pomagati v gospodinjstvu in skrbeti za mlajše sestre in brate. Najemniki so bili tudi na milost in nemilost prepuščeni stanodajalcem. Ker ni bilo nobene zakonske zaščite najemnikov, so se družine zlahka znašle na cesti, vedno znova sta jim grozili tudi brezposelnost in draginja. Razširjenemu brezdomstvu socialne in dobrodelne ustanove niso bile kos, predvsem je manjkala ustrezna socialna politika mesta in države. Socialne reportaže kot je Klägerjeva, ki so meščansko bralstvo seznanjale s fenomenom revščine v lastnem mestu, so sicer imele nekaj vpliva na zasebno dobrodelno dejavnost, ne pa tudi na politiko.¹⁹

Ženska stopi v javnost

Odnos med moškim in žensko je na prehodu iz 19. v 20. stoletje še vedno temeljil na tradicionalnih vlogah spolov. To je veljalo za vse sloje družbe, je pa bilo tudi znotraj njih moč najti večje ali manjše razlike. Predvsem v meščanski družbi so bile predstave o moškemu, ki naj bi se uveljavil v javnosti in služil denar, ter ženski, ki naj bi skrbela za dom, otroke in moža, trdno zasidrane, v ti vlogi pa so vzgajali dečke in deklice že od ranega otroštva. V nasprotju z delavskimi družinami in nižjim meščanstvom, kjer je morala tudi mati delati, da bi si

družina lahko zagotovila preživetje, je ženska višjega meščanstva posvečala vso svojo pozornost upravljanju doma in vzgoji otrok (ni pa si smela »umazati« rok s fizičnim delom, za to je bila zadolžena služničad).²⁰ Zakonska zveza je bila splošno sprejeta kot temeljna oblika skupnega življenja moškega in ženske. V primeru nasilja v družini je bila ženska beseda na sodišču manj vredna kot moška, saj je zakon moškemu dovoljeval določeno kaznovanje znotraj družine.²¹ Moški so jo tako pogosto dobro odnesli, čeprav so bili napadalci v 80% primerov.²²

Kako različna merila so veljala za moške in ženske, zelo dobro kaže tudi odnos do spolnosti, pri čemer pa je spet treba ločevati med različnimi družbenimi razredi. Meščanska dekleta so poskušali na vsak način zaščititi pred kakršnimkoli »pohujšanjem« in področje spolnosti je do poroke zanje praviloma ostalo tabu. Alma Mahler Werfel se spominja, da je tudi sama »imela moralo tedanjega časa« in »verjela, da mora varovati nekaj 'pomembnega'«. ²³ V nasprotju s tem je bilo fantom dovoljeno in celo zaželeno nabirati spolne izkušnje, da le niso tega počeli vsem na oči. Posledica je bila, da se je veliko mladeničev zatekalo k uslugam prostitutk, čeprav je bilo vedno prisotno nemajhno tveganje spolnih okužb. Zaradi tega so fantje ponekod s tiho privolitvijo družine nabirali prve spolne izkušnje kar pod domačo streho s katero od služkinj.²⁴ O tem se v javnosti in v družinah ni govorilo, pa tudi ne o razmerjih z igralkami, plesalkami in metresami in neznazadnje med poročenimi, čeprav so bila ta pogosto javne skrivnosti. Nič čudnega torej, da je uprizoritev Schnitzlerjeve drame *Reigen*, ki se v desetih zaokroženih dialogih parov iz različnih družbenih razredov loteva prav tematike spolnosti in medčloveških odnosov, povzročila pravi škandal. Med nižjimi sloji je bila situacija nekoliko drugačna, nena zadnje se je iz njih rekrutirala tudi večina prostitutk, ki jim je prodajanje telesa zagotavljalo nepogrešljivi ali celo edini vir zaslužka. Slabe gnotne razmere delavskega prebivalstva in družbeni pritisk k skrivanju spolnega življenja so ustvarili idealne pogoje za razcvet prostitucije. Oblasti so poskušale problem rešiti tako, da so poklic prostitutke že 1873 legalizirale (prostitutka je dobila neke vrste izkaznico, pod pogojem, da se je bila pripravljena dvakrat tedensko podvreči zdravniškemu

¹⁷ »Gassenbuben strichen umher, bleiche und gelbliche, schmutzige und schreiende, stille und wilde. Oft rannten sie an das Gitter, umklammerten die Eisenstäbe, drückten ihre bleichen Gesichter daran, sie draußen, wir drinnen, und wir sahen uns gegenseitig von oben bis unten. Dieses Gitter schied zwei Welten voneinander.« Prim.: Bettina Holzapfel-Gomperz, Reisnerstraße 13: meine Jugend im Wien der Jahrhundertwende. Wien 1980, str. 25.

¹⁸ Hamann, Hitlers Wien, str. 217.

¹⁹ John, Obdachlosigkeit, str. 178.

²⁰ Sieder, »Vata, derfi aufstehn?«, str. 49, 61, 62; Marina Tichy, Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Dienstmädchen im Wien der Jahrhundertwende. Wien – Köln – Graz 1984, str. 31.

²¹ Sabina Kolleth, Gewalt in Ehe und Intimpartnerschaft, v: Glücklich ist, wer vergisst...? str. 151.

²² Prav tam, str. 146.

²³ »Außerdem hatte ich die Moral der damaligen Zeit. Ich meinte, etwas 'Wichtiges' schützen zu müssen.« Alma Mahler-Werfel, Mein Leben. Frankfurt am Main 1960, str. 26.

²⁴ Zweig v poglavju Eros Matutinus (str. 86–113) poda izčrpen oris razmer na področju odnosov med spoloma, spolne morale in prostitucije.

pregledu in javljati policiji).²⁵ Za leto 1900 statistika beleži 1708 uradno registriranih prostitutk, tega leta pa se jim jih je pridružilo še 319.²⁶ Vendar pa ta ukrep še zdaleč ni odpravil ali zaježil ilegalne prostitucije.

Prelom stoletja je vsemu navkljub pomemben mejnik v odnosih med spoloma. To je namreč čas, ko je (meščanska) ženska pokukala izza domačega ognjišča v javno življenje in začela zahtevati zase pravice, ki so bile dotlej samoumevne le za moškega. Rojeno je bilo Splošno avstrijsko žensko društvo z borko za pravice žensk Roso Mayreder na čelu, v 90-ih letih 19. stoletja pa so se ženske same ali z moškimi kolegi že odpravljale na kolesarske izlete. Pri tem so hote ali nehote morale nositi udobnejša oblačila, torej hlače za ženske, hlačne obleke in krajša krila, kar je pomenilo kar malo revolucijo v oblačilni kulturi, ki je do takrat poskušala čimbolj zakriti vse naravne obline in katere cilj je bila ženska, »*vklenjena v tako opremo kakor vitez v oklep*«. ²⁷ Spreminjal se je tudi odnos do izobraževanja žensk: 1897 jim je odprla vrata filozofska fakulteta, od 1900 pa so lahko študirale še medicino in farmacijo. Seveda pa je to veljalo predvsem za meščanke, ženske v delavskih vrstah so že dlje časa opravljale razna dela, saj so bile prisiljene služiti denar za preživetje sebe in svoje družine.

Obilni sadovi dunajske moderne

Zgoraj omenjeni procesi so šli z roko v roki s kulturnim dogajanjem. Umetniški razcvet v času *vesele apokalipse*, kot je dogajanje na Dunaju (seveda s svojega meščanskega gledišča) v desetletjih pred razpadom monarhije poimenoval Hermann Broch, je bil plod širokih gospodarskih, političnih in družbenih sprememb, ki so se v Evropi odvijale tekom 19. stoletja vse tja do prve svetovne vojne. Moderna je zajela celo Evropo, poudariti pa je treba, da se je razvila predvsem v mestnih središčih, njeni nosilci pa so pretežno izhajali iz vrst meščanstva. Zanimivo je opazovati kulturno dogajanje v mestih habsburške monarhije na prelomu stoletja. Poleg Dunaja, ki mu lahko brez zadrege priznamo eno od prvenstvenih vlog evropske moderne, je živahno vrelo tudi v drugih mestih, predvsem tistih, ki so se razvijala v narodna središča. Razlog za to se je, poleg v splošnih modernizacijskih procesih, ki so jih doživljala tudi ta mesta, skrival tudi v tem, da je bila kultura pomemben dejavnik pri oblikovanju narodne (samo)zvesti in so bila tako prizadevanja za približevanje sodobnim evropskim tokovom tesno povezana z delovanjem v korist

naroda. Da je bila kombinacija plodna, kaže že bežen pogled na kulturno prizorišče v Pragi, Budimpešti ali Ljubljani.

Če se vrnemo k prestolnici, se nam bo ob srečanju s fin-de-sièclom, ki na kulturnem področju označuje približno dve desetletji med zatonom realizma in naturalizma ter nastopom ekspresionizma, skorajda zagotovo zastavilo vprašanje, zakaj je ta ravno na Dunaju dobil razsežnosti in oblike, ki jih ni moč najti drugod. Vprašanje je očaralo že mnogo (kulturnih) zgodovinarjev, ki se strinjajo, da to gotovo ni naključje.²⁸

Judovska moderna?

V oči bode nenavadno visok delež Judov²⁹ med umetniki, mecenji in uživalci kulturne produkcije, pri čemer je seveda mišljeno premožnejše, liberalno in nemško usmerjeno judovsko prebivalstvo, ki je stremelo k asimilaciji, ne pa revnejši Judje iz Leopoldstadta ali ortodoksni priseljenci iz vzhodnih provinc, ki so se oblačili tradicionalno, govorili jidiš in se trdno oklepali svojih običajev. Raziskave kažejo, da je zavzemala izobrazba izjemno pomembno vlogo v vrednostnem sistemu te skupine prebivalstva: 1912 je bil kar vsak tretji gimnazijec Jud, v višjih šolah pa se je ta odstotek še povečal, saj je bila judovskega rodu skoraj polovica študentov.³⁰ Če upoštevamo, da naj bi bil leta 1910 delež sicer nehomogene skupine Judov na Dunaju 7,8%,³¹ je to v primerjavi z ostalim prebivalstvom res veliko. Podobno pomembno mesto je že od malih nog v življenju te skupine zavzemala umetnost, kar lahko razberemo tudi iz avtobiografij Arthurja Schnitzlerja, Stefana Zweiga in Bettine Holzapfel-Gomperz.

Carl E. Schorske povezuje nenavadno izraženo zanimanje za to področje s poskusom asimilacije z aristokra-

²⁵ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 105.

²⁶ Inge Pronay-Strasser, *Von Ornithologen und Grashüpferinnen. Bemerkungen zur Sexualität um 1900*, v: *Glücklich ist, wer vergisst ...?*, str. 128.

²⁷ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 84.

²⁸ Če omenimo le nekaj najbolj odmevnih zaključkov: več avtorjev (Jacques Le Rider, *Das Ende der Illusion*, Emil Brix, Michael Pollak) zagovarja teorijo o krizi (judovske) identitete, ki naj bi bila posledica politične krize multinacionalnega imperija in starega meščanskega reda 19. stoletja. Po mnenju Moritza Csákyja je za posebnost avstrijske moderne s centrom na Dunaju bistvena izkušnja pluralnosti in diferenciacije v habsburški monarhiji. Omeniti gre tudi tezo Carla E. Schorskega o uporabi mlade generacije starejši in mnenje Gáborja Gyánija o kulturnem modernizmu kot izrazu neuspeha političnega liberalizma. Moderno so videli tudi kot izraz narodnih konfliktov na območju monarhije (Brix) in nasprotno predvsem kot kulturni fenomen urbanih območij (Csáky). Za več glej: Emil Brix, *The role of culture in the decline of european empires*, v: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/EBrix1>; Michael Pollak, *Wien 1900. Eine verletzte Identität*, Konstanz 1997.

²⁹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 38; Mahler-Werfel, *Mein Leben*, str. 39.

³⁰ Hamann, *Hitlers Wien*, str. 469.

³¹ Csáky, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/MCsaky1.pdf>, str. 6.

cijo preko kulturne dejavnosti, saj je aristokracija tej skupini prebivalstva kljub družbenemu uspehu ostajala nedosegljiva.³² Pogosto pa se bogato kulturno življenje Judov in njihove uspehe na umetniškem in intelektualnem področju povezuje tudi s politično situacijo: ko so množična politična gibanja povozila liberalizem, ki je bil politični ideal nemških Judov, so se ti vpricho hitrih družbenih sprememb, zatona starega liberalnega sveta s svojimi normami, pa tudi naraščajočega antisemitizma in vprašanj o lastnem izvoru in narodnostni pripadnosti, ki so jih sprožila vse bolj glasna narodna gibanja, znašli v krizi in nanjo odreagirali z obratom v notranjost, v nezanimanje za politiko in družbo.³³ »Mi mladi ljudje, popolnoma zapredeni v svoja literarna prizadevanja, smo le malo opazili te nevarne spremembe v naši domovini: pred očmi smo imeli le knjige in slike. Niti malo nas niso zanimala politična in socialna vprašanja (...),«³⁴ piše Stefan Zweig. Niso pa vsi iskali rešitev le v občutku kulturne in duhovne večvrednosti. Neredko so Judje prestopili v katolicizem in se tako poskušali zlit z nemškim meščanstvom, nekateri so šli celo tako daleč, da so bili, čeprav sami judovskega izvora, odkrito sovražni do Judov (primer judovskega antisemitizma je dizertacija *Geschlecht und Charakter* briljantnega spreobrnjenega Juda Otta Weiningerja, ki je pri 23-ih letih končal življenje s samomorom. Razširjenost samomora, tudi med mladimi izobraženimi moškimi iz premožnih družin, je še en dunajski fenomen z začetka stoletja). Na Dunaju se je v tem času rodil tudi cionizem, ki pa so ga bolje sprejeli revni Judje iz Leopoldstadta in priseljenci iz vzhodnih provinc kot Judje višjega meščanskega razreda.³⁵

Nosilci nove, secesijske umetnosti, so bili predvsem mladi sinovi meščanskih družin, ki so bili deležni odlične izobrazbe in so lahko živeli bolj ali manj brezskrbno življenje. Njihov individualizem in želja po ločitvi od meščanske okolice sta se kazala v boemskem življenjskem slogu, njihov odnos do umetnosti in življenja pa med drugim v vsem družbenim slojem namenjenemu

Kavarna Griensteidl v letu 1896 (www.apartment-hotel-wien.at)

pozivu o prepojitvi celotnega življenja z umetnostjo, ki je bil objavljen v prvi številki revije *Ver sacrum*. V njihovi nadnacionalni umetnosti je svojo priložnost kmalu zagledala država, ki se je spopadala z razcvetom kulturne dejavnosti posameznih narodov monarhije. Tako je v času ministrskega predsednika Ernesta von Koerberja država podprla secesijsko umetnost, moderni umetniki so dobivali javna umetniška in arhitekturna naročila ter zasedali profesorska mesta. Kljub temu secesijska umetnost in avtorji dunajske moderne vsaj sprva niso ustrezali okusu in predstavam široke dunajske publike, ki je sicer slovela kot kulturno izobražena in zahtevna, o čemer pričajo razni škandali. Omenili smo že Schnitzlerjevo dramo *Reigen*, nekaj podobnega pa se je zgodilo tudi freskam, ki jih je Gustav Klimt izdelal za slavnostno dvorano nove univerze, in jih je bil 1905 po številnih polemikah in protestih prisiljen umakniti. Secesijski umetnosti je bila nenaklonjena konzervativna in krščanskosocialna politična opcija, ki je imela podporo predvsem med nižjimi sloji in je svoje nasprotovanje izražala preko tiska, moderno umetnost pa zmerjala z judovsko.

Za dunajske moderniste je bilo značilno, da so se gibali v istih krogih in bili močno medsebojno povezani. Pisali so si pisma, se obiskovali, pomembno vlogo pa je igrala tudi kavarna, kjer so se dobivali, pili kavo, prebirali časopise, pisali, sprejemali pošto in izmenjevali mnenja. Posebej priljubljene so bile kavarne Café Central, Café Griensteidl in Café Herrenhof. Kavarna pa ni bila le privilegij premožnih, tudi v revnejših mestnih predelih je opravljala enako nalogo. Slovenski modernisti na Dunaju so prav tako kot dunajski tam preživeli veliko svojega časa.

³² Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, str. 8.

³³ Prim. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*; Le Rider, *Das Ende der Illusion*; Pollak, Wien 1900.

³⁴ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 77.

³⁵ Pollak, Wien 1900, str. 140.

Umetnost živcev

Spremenjeni življenjski pogoji, ki so sprožili nastanek množičnih političnih in emancipacijskih gibanj ter ustvarili množico različnih mnenj, so vplivali tudi na literaturo in umetnost, za kateri je na prelomu stoletja značilna slogovna pluralnost. *Dunajska moderna* je tako združevala smeri kot so nova romantika, dekadence, simbolizem, impresionizem in »Jugendstil«, in je okoli 1900 postala center vse nemške literature. Njen neformalni vodja Hermann Bahr je budno naznanjal in spremljal nove umetniške tokove ter drsel od enega koncepta umetnosti k drugemu ter bil tako sam tipičen predstavnik moderne.

V svojem eseu o impresionizmu je zapisal, da gre rešitev pri soočenju s svetom, ki je postal strašen in nerazumljiv, iskati v novem pogledu na okolico, v prepustitvi bežnemu zaznavanju posameznih trenutkov, občutij, vtisov in njihovemu hitremu menjavanju ter odpovedi iskanju pod površino.³⁶ Stalno gibanje in spreminjanje spominja na nove podobe hitro rastočega mesta: novo življenjsko okolje zahteva tudi prilagoditev v njem živečega osebk, saj stari modeli zaznavanja v novem urbaniziranem okolju niso več primerni. Ni redkost, da se Dunaj pojavlja kot mesto dekadence, smrti in umetnosti.³⁷ Z ogrožujočo novo stvarnostjo velemesta in prenasitenostjo z zunanjimi dražljaji pa osebek ne razvije samo novega doživljanja resničnosti, pač pa tudi povečano in celo bolezensko občutljivost živcev. »Umetnost živcev«, kot jo imenuje Hermann Bahr, in seciranje duševnih stanj ter občutkov sta značilna za množico literarnih stilov na prelomu stoletja, od impresionizma do dekadence, simbolizma, nove romantike in esteticizma.³⁸ Ukvarjanje z lastno duševnostjo je nenadno pripeljalo Sigmunda Freuda do odkritja nezavednega in razvoja psihoanalize, ki sta dunajski moderni, pa tudi celotni kulturni produkciji 20. stoletja, vtisnila neizbrisni pečat. Tudi nekateri modernisti sami so študirali in prakticirali medicino oziroma psihologijo in so svoje izkušnje in razmisleke vnesli v svoje delo. Arthur Schnitzler je denimo z notranjim monologom uspel ubesediti stanja zavesti, čustvovanja, refleksije, zgolj subjektivno podobo zunanjega sveta in hitro bežeče vtise, ki se porajajo v mislih junakov njegovih novel

Leutnant Gustl in *Fräulein Else*.³⁹ Kot izraz povečanega zanimanja piscev za (lastno) duševnost se kaže tudi uspeh feljtona v publicistiki, ki je v kratkih prispevkih prinašal subjektivni odziv pisca na neko izkušnjo in v katerem so blesteli tudi mnogi avtorji moderne.⁴⁰

Kriza Jaza

Ko je mesto zaradi velikosti postalo nepregledno, je prišlo do sprememb v odnosu družbe do posameznika. Ker je bilo družbeni nadzor nad posamezniki čedalje težje izvajati, je to po eni strani posamezniku prineslo osvoboditev od starih družbenih okvirov, na drugi pa mu je odtegnilo občutek varnosti in pripadnosti. Izkušnja individualizacije (uspeh množičnih gibanj bi bilo mogoče razložiti tudi kot reakcijo na ta proces), ki je povzročila razpad prejšnje enotnosti in povezanosti na posamezne dele, in pustila subjekt odrezan od sveta kot sklopa, je ena od osrednjih tem modernistov.⁴¹

Gotovo ni naključje, da sta dve pomembni avtoriteti na področju filozofije in kritike jezika, Franz Brentano in Ludwig Wittgenstein, izšla ravno s področja avstroogrske monarhije. Le Rider opozarja na avstrijsko filozofsko tradicijo,⁴² vprašamo pa se lahko tudi, v kakšni meri je na razvoj te misli vplivalo večjezikovno okolje habsburške monarhije. Vsekakor lahko kritiko jezika, kakor se v tem času pojavi v avstrijski filozofiji in književnosti, brez posebnih težav povežemo s krizo Jaza. Jezik kot človekov inštrument za dožemanje in obvladovanje stvarnosti je v spremenjeni resničnosti doživel šok skupaj s subjektom. Simptomatičen dokument tega občutja predstavlja Hofmannsthalovo *Pismo Lorda Chandosa*. Avtor pisma, ki je do nedavnega svet občutil kot harmonično celoto, se znajde v hudi krizi, saj ga ne more več videti tako kot prej: »Vse mi je razpadlo v delčke, delčki naprej v delčke in ničesar več nisem mogel zaobjeti z enim pojmom.«⁴³ Ta kriza se najbolj jasno pokaže ravno na jeziku: »Moj primer je, na kratko, sledeč: Popolnoma sem izgubil sposobnost, da bi o čemerkoli povezano mislil ali govoril.«⁴⁴ Izkušnja razpada celote je travmatična.

³⁶ Hermann Bahr, *Impressionismus*, v: *Kulturprofil der Jahrhundertwende. Essays von Herman Bahr* (ed. Heinz Kindermann). Wien 1962, str. 183.

³⁷ Le Rider, *Das Ende der Illusion*, str. 19.

³⁸ Odlični primer je sledeča kitica Leopolda Andriana: »Es phantasiert in grauer Pracht/Der trübe, schwüle, monotone Süd/Und wir sind traurig, wie nach einer Liebesnacht/Wir sind sehr reizbar, wir sind krank und müd«. Leopold Andrian, *Fragmente aus „Erwin und Elmire“*, v: www.books.google.si, str. 113.

³⁹ Prim. Johannes Pankau, *Nachwort*, v: Arthur Schnitzler, *Fräulein Else*. Stuttgart 2003, str. 92.

⁴⁰ Schorske, *Fin-de-Siecle Vienna*, str. 9.

⁴¹ Le Rider, *Das Ende der Illusion*, str. 41.

⁴² V nasprotju z nemško hegeljansko in kantovsko avstrijska temelji na empirizmu, realizmu in kritiki jezika Herbarta in Bolzana. Le Rider, *Das Ende der Illusion*, str. 16.

⁴³ »Es gelang mir nicht mehr, sie mit dem vereinfachenden Blick der Gewohnheit zu erfassen. Es zerfiel mir alles in Teile, die Teile wieder in Teile und nichts mehr ließ sich mit einem Begriff umspannen«. Hugo von Hofmannsthal, *Ein Brief*, v: http://gutenberg.spiegel.de/?id=5&xid=1247&kapitel=1#gb_found.

⁴⁴ »Mein Fall ist, in Kürze, dieser: Es ist mir völlig die Fähigkeit abhanden gekommen, über irgend etwas zusammenhängend zu denken oder zu sprechen«. Prav tam.

Upanje ostaja le v redkih trenutkih globjega spoznanja in mistične povezanosti s stvarstvom, ki pa jih z orodjem jezika ni možno zaobjeti.

Literatura pri modernistih je avtonomna, je torej sama sebi namen in ima samo estetsko funkcijo. S prevzemom mistične in religiozne metaforike poskuša ponovno vzpostaviti celoto in smisel in biti kot taka v nadrejenem položaju vsem drugim področjem ter se znova uveljaviti v svetu, kjer vladajo tehnični napredek in naravoslovne vede.⁴⁵ Razpadlo celoto je torej možno obnoviti preko vzpostavitve ponovne tesne povezave med življenjem in umetnostjo, rešitve umetniške oblike ter vrnitve v začetek, v mitično. Mita ni mogoče izraziti le verbalno, pač pa skozi kombinacijo različnih dražljajev, s sinestezijo.⁴⁶ Tak premislek osvetljuje ozadje esteticizma, nove romantike in simbolizma kot nekaterih osrednjih smeri moderne.

Femme fatale, femme fragile in süßes Mädl

Gibanje za emancipacijo žensk in s tem povezani procesi spreminjanja tradicionalnih meščanskih vlog moškega in ženske ter družine so našli odmev tudi v umetnosti in književnosti. Za čas okoli preloma stoletja je značilno intenzivno ukvarjanje z žensko. Eugen Wolff je tako 1888 v svojem spisu *Die jüngste deutsche Literaturströmung und das Prinzip der Moderne* moderno predstavil ravno z alegorijo moderne, idealne, čeprav ambivalentne ženske, ki jo je izenačil z božjo podobo.⁴⁷ Fascinacijo in negotovost moškega subjekta pri srečanju z novo žensko in spreminjanju moralnih norm glede spolnosti so avtorji dunajske moderne v svojih delih izražali na različne načine. Precej pogosta tema je boj med spoloma,⁴⁸ drugi so na novo žensko gledali s strahom ali celo sovraštvom (Otto Weininger je žensko recimo videl kot utelešenje greha), neredko pa so jo upodabljali kot mešanico privlačnosti in nevarnosti, užitka in bolečine. V literaturi se je izoblikovalo nekaj tipiziranih podob ženske: *femme fatale* je bila podoba ženske zapeljivke, nosilke ženske čutnosti, poželjivosti in nevarnosti. *Femme fragile* na drugi strani je projekcija

želja kot idealizirana krhka in čista ženska, ki moškega ne ogroža. Še en tipično dunajski tip ženske je *das süße Mädl*, veselo, neobremenjeno, spon meščanske morale prosto dekle iz predmestja. Pri avtoricah tega obdobja, recimo pri Lou Andreas-Salomé, pa se pojavlja notranji konflikt ženske, ki se je (oziroma si tega želi) uprla meščanskim pričakovanjem in se podala v poklicni svet, a ima hkrati tudi željo po družini in materinstvu. Spolnost in njen vpliv na človeško psiho je pomembna tema pri Schnitzlerju, kjer so v ospredju drame *Reigen* in novel *Traumnovelle* in *Fräulein Else* erotične sanjarije, fantazije in želje, pa tudi slikarji (Klimt, Kokoschka, Schiele) so pogosto tematizirali »golo resnico«, kar je nemalokrat vodilo v razne škandale.

Rojstvo ekspresionizma

Proti koncu prvega desetletja 20. stoletja so se tudi na Dunaju pojavili avtorji, ki so že zavračali secesijo in beg v umetnost kot pribežališče pred resničnostjo ter se odrekli apolitičnosti. Tako je Dunajčane, ki so se ravno ogreli za art-deko in okraševanje svojih stanovanj, presenetila šokantna preprostost in pomanjkanje ornamentov na stavbah arhitekta Adolfa Loosa, Arnold Schönberg pa je s svojo atonalno dvanajsttotsko lestvico posredno kritiziral kult lepote, udobja in statičnosti. Ekspresionisti so iskali nove načine doživljanja in umetniškega izražanja – prej negativno označena čustva so bila zdaj doživeta kot izraz vitalističnih energij,⁴⁹ razvile so se nove umetniške oblike, prišlo je do novosti v drami in romanu, svoj zmagoslavni pohod je začel tudi kino. Kljub temu je podlaga ostala enaka kot pri predhodnikih: velike teme ekspresionizma so še vedno subjektu grozeče vlemesto s svojim preobiljem dražljajev, kritika civilizacije, tehnike, znanosti in racionalnosti, podiranje tabujev na področju spolnosti in upodabljanje ljudi z roba družbe, zanimanje za psihoanalizo in še vedno prisotna izkušnja krize in dezorientiranosti Jaza vsled modernizacije.

Zdi se, da so ekspresionisti premagali prvi šok velikih sprememb in šli korak dlje od prve generacije modernistov: jasno in glasno so zahtevali spremembe v togi, zdolgočaseni in zamaskirani meščanski družbi, hrepeneli so po vojni in revoluciji, ki bi končno prinesla nov začetek v »pristno« življenje in modernega novega človeka. Mešanica občutij krize, apokalipse, propada na eni in upanja na nov začetek na drugi strani je značilnost epohe tik pred svetovno vojno in odslikava svet, ki se je znašel na meji med starim in novim.

⁴⁵ Alice Bolterauer, *Die Literatur, gibt es sie überhaupt?*, v: <http://www.kakanien.ac.at/beit/fallstudie/ABolterauer1.pdf>, str. 3.

⁴⁶ Reinhard Farkas, Hermann Bahr, *Dynamik und Dilemma der Moderne*, Wien-Köln 1989, str. 55–58, 69–71. Že v 70-ih letih 19. stoletja so nastale prve skupine, v katerih so se zbirali umetniki in intelektualci, ki so se ukvarjali z recepcijo Nietzscheja, Wagnerja in Schopenhauerja ter preko oživitve germanske in grške mitologije iskali nove poti h kulturni obnovi. Ponovno rojstvo in obnova celote pa sta osnovni nalogi moderne.

⁴⁷ Eugen Wolff, *Die jüngste deutsche Literaturströmung und das Prinzip der Moderne*, Literarische Volkshefte, let. 1888, št. 44, v: Farkas, Hermann Bahr, str. 61.

⁴⁸ Motiv je pogost tudi pri ekspresionistih, denimo pri Oskarju Kokoschki in Egonu Schieleju.

⁴⁹ Wolfgang Beutin et al., *Deutsche Literaturgeschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart, Weimar 2001, str. 373.

Viri in literatura

- Andrian, Leopold:** *Fragmente aus „erwin und elmire“*. Glej: <http://books.google.si/>.
- Bahr, Hermann:** *Impressionismus. Kulturprofil der Jahrhundertwende. Essays von Herman Bahr* (ed. Heinz Kindermann). Wien : Bauer-Verlag, 1962.
- Beutin, Wolfgang et al.:** *Deutsche Literaturgeschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart; Weimar : J.B. Metzler, 2001.
- Bolterauer, Alice:** *Die Literatur, gibt es sie überhaupt?* Glej: <http://www.kakanien.ac.at/beit/fallstudie/ABolterauer1.pdf>.
- Brix, Emil:** *The role of culture in the decline of european empires*. Glej: <http://www.kakanien.ac.at/beit/fallstudie/EBrix1.pdf>.
- Ehalt, Hubert Ch.; Heiß, Gernot; Stekl, Hannes (ed.):** *Glücklich ist, wer vergisst ...? Das andere Wien um 1900. Kulturstudien bei Böhlau*, zv. 6. Wien; Graz; Köln : H. Böhlau Nachf., 1986.
- Farkas, Reinhard:** Hermann Bahr. *Dynamik und Dilemma der Moderne*. Wien; Köln : Böhlau, 1989.
- Glettler, Monika:** *Sokol und Arbeiterturnvereine der Wiener Tschechen bis 1914*. München; Wien : R. Oldenburg, 1970.
- Gyáni, Gábor:** *Identity and the urban experience: fin-de-siècle Budapest*. New York : Columbia University Press, 2004.
- Hamann, Brigitte:** *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*. München; Zürich : Piper, 1999.
- Hofmannsthal, Hugo:** *Ein Brief*. Glej: http://gutenberg.spiegel.de/?id=5&xid=1247&kapitel=1#gb_found.
- Holzappel-Gomperz, Bettina:** *Reisnerstraße 13: meine Jugend im Wien der Jahrhundertwende*. Wien; München : Schroll, 1980.
- Kačičnik, Alenka:** Poročila ljubljanskih policajev o prestopkih 1901-1914. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 35 (1987), št. 1-2.
- Kläger, Emil:** *Durch die Quartiere der Not und des Verbrechens. Wien um die Jahrhundertwende*. Wien : Hannibal Verlag, 1987.
- Lazarevič, Žarko:** Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 35 (1987), št. 1-2.
- Le Rider, Jacques:** *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität*. Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1990.
- Mahler-Werfel, Alma:** *Mein Leben*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1960.
- Moritz Csáky,** *Ethnisch-kulturelle Heterogenität und Moderne. Wien und Zentraleuropa um 1900*. *Neue Freie Presse*, 1. 12. 1908.
- Pollak, Michael:** *Wien 1900. Eine verletzte Identität*. Konstanz : UVK, 1997.

Schnitzler, Arthur: *Fräulein Else*. Stuttgart : Reclam, 2003.

Schorske, Carl E.: *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*. Cambridge : University Press, 1985.

Tichy, Marina: *Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Dienstmädchen im Wien der Jahrhundertwende*. Wien; Köln; Graz : H. Böhlau Nachf., 1984.

Zweig, Stefan: *Včerašnji svet*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2008.

Zusammenfassung

FRÖHLICHE APOKALYPSE

Fin de siècle in Wien

Das Wien um die Jahrhundertwende ist von Reichtum und Armut, von politischen Veränderungen, nationalen Auseinandersetzungen und kulturellem Aufschwung gekennzeichnet. Die kaiserliche Stadt ist auch die Hauptstadt der Slowenen, die zu dieser Zeit oft in Wien studieren und leben.

Wie für andere Städte Europas ist auch für das Wien der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und der Zeit bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges ein schnelles Wachstum typisch. Die Industrialisierung hat viele Menschen aus allen Gebieten der Monarchie in die Hauptstadt gelockt. Besonders viele Einwanderer kamen nach der Teilung der Monarchie aus Böhmen und Mähren, wovon sich ein großer Teil aus wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Gründen assimiliert hat. Mit dem Aufschwung der nationalen Bewegungen wurden in Wien auch etliche nationale Vereine und Organisationen gegründet, so dass die Spannungen zwischen den Völkern der Monarchie auch in Wien zu spüren waren. Immer wieder kam es zu verschiedenen Ausschreitungen und Unruhen.

In Wien, wie in anderen europäischen Städten, gingen zu dieser Zeit zahlreiche Veränderungen als Folgen des Wachstums und der Modernisierungsprozesse vor. Viele davon waren eng mit der wirtschaftlichen und politischen Macht des Bürgertums und mit den von ihm eingesetzten Normen (zum Beispiel die Sorge für Hygiene und Gesundheit) verbunden. Es wurden also nicht nur Repräsentationsgebäude des Bürgertums – das waren vor allem öffentliche Gebäude rund um den Ring –, sondern auch die Kanalisation, Wasserleitungen, Parks, Krankenhäuser, der öffentliche Verkehr und vieles mehr gebaut bzw. eingerichtet.

Die Industrialisierung mit ihren Folgen sorgte auch für wichtige Änderungen in der gesellschaftlichen Struktur der Stadt. Wien hatte um die Jahrhundert-

wende ein großes Spektrum an sozialen Schichten, vom Kaiser und den Hofleuten, der Aristokratie und dem Großbürgertum bis zu dem zahlreichen Kleinbürgertum und der wachsenden Arbeiterschaft. Die Lebensbedingungen und die Lebensweise dieser Gruppen waren jedoch sehr unterschiedlich. Auf der Seite des (Groß- und Mittel)Bürgertums war eine Tendenz zur Abgrenzung von den niedrigeren Schichten zu beobachten, die auch in der Gesetzgebung und der verschärften polizeilichen Kontrolle zum Ausdruck kam, wobei sich das Kleinbürgertum und die Arbeiterschaft politisch engagierten und damit auch Erfolge erzielten. Dem Niedergang des politischen Liberalismus folgte nämlich der Aufschwung der christlichsozialen Bewegung mit dem beliebten Bürgermeister Karl Lueger, die sich vor allem an die Kleinbürger wandte und mit Losungen wie dem Antisemitismus und dem deutschen Charakter Wiens punktete. An Bedeutung gewann auch die Arbeiterbewegung bzw. die Sozialdemokratie, die von den schlechten Arbeits- und Lebensbedingungen der Arbeiterschaft vorangetrieben wurde. Diese Schicht war der Arbeitslosigkeit, Obdachlosigkeit, Teuerung und äußerster Armut schutzlos ausgeliefert.

Eine der Folgen dieser Verhältnisse war eine blühende Prostitution, an der sich auch junge bürgerliche Herren beteiligten. Da sie ihr sexuelles Leben vor der Ehe in der Öffentlichkeit nicht anerkennen durften, mussten sie andere Wege finden. Wenn die bürgerliche Gesellschaft Einiges an Liebesverhältnissen tolerierte, solange diese nicht allzu öffentlich wurden, war sie zu Mädchen und jungen Frauen unerbittlich, was ihre Moral und Sittsamkeit anging. Die bürgerliche Frau war auf ein eheliches Leben zu Hause und auf die Sorge für den Haushalt, ihren Mann und die Kinder angewiesen, wobei der bürgerliche Mann in der Öffentlichkeit tätig war und das Geld aufbringen musste. In anderen sozialen Schichten waren die traditionellen Geschlechterrollen, die den Kindern von klein an beigebracht wurden, ebenso zu finden, wenn auch nicht mit der gleichen Strenge durchgesetzt: Die Frau in einem Arbeiterhaushalt musste nämlich arbeiten und Geld verdienen, um überleben zu können. Die strenge Moral und die traditionellen Geschlechterrollen begannen sich jedoch um die Jahrhundertwende zu lockern. Frauen konnten ab 1897 an der Universität studieren, Fahrradausflüge mit ihren männlichen Kollegen oder Familienmitgliedern machen und neue, unbeschwertere Kleidung tragen.

Auf kulturellem Gebiet herrschte um die Jahrhundertwende die Moderne, die ebenfalls eng mit der Industrialisierung, Modernisierung, Urbanisierung und deren Folgen verknüpft war. Wien fiel die Rolle des Zentrums der deutschsprachigen Moderne zu. Besonders kennzeichnend für die Wiener Moderne scheint ein ausgesprochen großer Anteil von Juden unter den prominenten Wienern zu sein, was viele (Kunst)Historiker zur Forschung veranlasste und in einer Fülle von unterschiedlichen Theorien zum Thema resultierte. Die Träger der Wiener Moderne stammten größtenteils aus vermögenden bürgerlichen Familien, wo ihnen eine gut fundierte Ausbildung zuteil wurde und sie ein relativ sorgloses Leben führen konnten. Es entwickelte sich bei ihnen ein gewisser Individualismus und ein Rückzug in die Innenwelt, weg von der Politik und Gesellschaft. Sie trafen sich oft in Wiener Cafés, wo sie lasen, vorlasen und diskutierten. Die Kunst der Moderne ist ein Abbild der massiven wirtschaftlichen, politischen und gesellschaftlichen Veränderungen und der damit verbundenen Ängste und Reaktionen. Typisch waren die sog. „Nervenkunst“ und die Auseinandersetzung mit der (eigenen) Psyche, die zu neuen künstlerischen Formen führten. Das Ich erfuhr in der Moderne eine Krise, die sich in einer Sprachkrise widerspiegelte: die vorherige Einheit fiel auseinander und verlor den Sinn, was für das Ich eine traumatische Erfahrung darstellte. Mit der Ästhetisierung des Lebens und der autonomen Kunst wurde der Versuch unternommen, diese Einheit wiederherzustellen.

Die Lockerung der traditionellen Geschlechterrollen löste ebenfalls Reaktionen aus. In der Literatur (aber auch in der Malerei) findet man immer wieder Frauentypen wie *femme fatale*, *femme fragile* und das süße Mädl, die die Ungewissheit des Mannes im Umgang mit der neuen Frau zeigen.

In den letzten Jahren vor dem Krieg bekam die Moderne ihre Fortsetzung im Expressionismus, der sich zwar wieder nach außen wandte und laut Veränderungen verlangte, in seinem Kern aber immer noch auf den Erfahrungen des Subjekts der Moderne ruhte.

Schlagwörter: *Wien, Jahrhundertwende, Fin de siècle, Kulturgeschichte*